



2014 / 3

Oudheidkamer Twente

't Inschrien

Kwartaalblad van de Vereniging Oudheidkamer Twente



Colofon

't Inschrien is een kwartaalblad van de Vereniging Oudheidkamer Twente.

Doelstelling

Het bevorderen van kennis en inzicht omtrent de culturen van stad en land in Twente, in het bijzonder voor wat betreft archeologie, geschiedenis, natuur en landschap en het streven tot het behoud van de bestaande culturen of overblijfselen ervan.

Redactie

Robert Kemper Alferink (hoofredacteur),
Willy Ahlers, Geert Bekkering, Hilda Ferwerda,
Jan Hinke en Harry Mulder.

Aan dit nummer werkten mee:

Erwin van Beek, Jan Hinke, Robert Kemper Alferink,
Wim Nijhof en Riet Strijker.

Redactieadres
Wiegersstraat 24
7448 AK Haarle
redactie@oudheidkamertwente.nl

Bestuur

Bernard Westrek, voorzitter
Janny Willemsen, secretaris
Roy Dams, penningmeester
Jan van Alsté, lid
Ernst Jan Krudop, lid
Jan Morsink, lid
Theo van Stapele, lid

Secretariaat

secretariaat@oudheidkamertwente.nl
Telefoon: 074- 2914014
Rabobank rek.nr. 12 95 76 379

OKThuis

Stroinksbleekweg 12B
7523 ZL Enschede
Telefoon: 053-4787447
www.oudheidkamertwente.nl
Soos: iedere maandag 10.00 - 14.00 uur

Het abonnement is bij het lidmaatschap van de vereniging ingesloten. Lidmaatschap van de vereniging kost 27.50 euro per lid, met partner 33.50 euro, jeugdleden tot 21 jaar 10 euro. Losse nummers zijn voor 5 euro verkrijgbaar bij het secretariaat.

Nieuwe kopij moet uiterlijk 15 oktober 2014 bij de redactie zijn. Richtlijnen voor publicatie zijn te vinden op de website.

Publicatie of overname van artikelen, geheel of gedeeltelijk, is toegestaan mits de bron wordt vermeld.

Donatie, schenkingen en sponsoring:
schenkingen@oudheidkamertwente.nl

Een inschrien is een klein verborgen vakje in een tuugkist waarin men kostbare voorwerpen bewaarde.

Druk: Drukkerij Veltmann B.V., Enschede

ISSN 1875-2659

Inhoud

Cecile van Menko Riet Strijker	3
Is er echt één Tukker? Robert Kemper Alferink	9
Wat deed Alphons Ariëns na zijn Enschedeese periode? Jan Hinke	10
Zwaar werk en gezonde vrije tijd Erwin van Beek	16
Usselo, een wereldberoemde buurschap Wim H. Nijhof	22

Foto omslag: Cecile Kanteman (1918-2007), gefotografeerd door Nico Jesse en afgebeeld in *Mensen van Menko*, 1956.

Cecile van Menko

Riet Strijker

De Twentse textielindustrie in de jaren vijftig en zestig van de 20ste eeuw was een mannenwereld. Vrouwen werkten in de productie, de fabriek, of op kantoor in ondergeschikte banen. Ze kwamen nooit in aanmerking voor promotie, omdat destijds 'het huwelijk' voor de meeste vrouwen het belangrijkste doel in hun leven was. Er waren maar weinig vrouwen die carrière maakten binnen een bedrijf. Maar een van de meest in het oog springende mensen van Menko was een vrouw: Cecile Kanteman. Een bijzondere carrière in een mannenbolwerk.

Cecile Kanteman is op 9 november 1918 geboren in Hengelo in een joods gezin. Zij werkte van 1939 tot mei 1940 bij de firma N.J. Menko. Na de oorlog - en een tijd bij de UNNRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA), een internationale commissie die in 1943, tijdens de Tweede Wereldoorlog, werd opgezet om hulp te verlenen aan landen die bevrijd waren van de asmogendheden) - keerde ze daar in 1948 terug en werd er uiteindelijk adjunct directeur. Van 1966 tot 1967 was ze een van de vele directeurs bij de KNTU (Koninklijke Nederlandse Textiel Unie (KNTU), een samenwerkingsverband van een aantal Nederlandse spinnerijen en weverijen, dat bestaan heeft van 1962-1973). Tot het faillissement van de KNTU in 1973, hield ze zich daar bezig met de marketing. In 1973 begon ze haar eigen BV, een Consultancy in Mode Marketing, die in 1998 is opgeheven. Cecile Kanteman overleed op 15 juli 2007. Cecile creëerde haar eigen werk in een gebied dat eigenlijk onbekend was: Public Relations. Ze stuitte daarbij op de verhouding producent-consument. Moest in de winkel hangen wat de fabriek graag ziet, of dat wat de gemiddelde consument graag ziet? De mannen, de beleidsmakers, waren daarin niet zo geïnteresseerd. Cecile beet zich erin vast en zoals ze zelf wel eens zei: "... in die tijd waren er maar twee Cecile's in Nederland, die andere was Dreesmann."

Een aantrekkende markt

Vlak na de oorlog was textiel schaars en prijs belangrijker dan kwaliteit. Maar de economie trok aan en onder invloed van o.a. de media, ontstond in Nederland steeds meer gevoel voor vormgeving en stijl. "De grossiers hadden invloed. Het grote merk van C&A, bijvoorbeeld Canda, bepaalde zelf

wat in de winkel moest hangen. Menko had geen verstand van de C&A-consument, zo werd gedacht. Wat uiteindelijk bij C&A in de winkel hing was misschien helemaal niet de smaak van veel vrouwen maar ze kregen gewoon niets anders." [1] Er was in de 20ste eeuw een grootindustrie ontstaan met een massa werknemers die een bescheiden maar geregeld

Raffia
100% „easy-iron“ katoen;
geen kreuk, vrijwel geen
strijken, geen krimp. Zom-
er in huis - zon op het werk.
90 cm breed effen
f 3.95 per M (bedrukt van
f 4.25 tot f 5.25 per M.

Merita
Spun rayon edel-
poplin. Ideaal voor
koelere voorjaars-
dagen, chique op reis
of thuis; kreuk-
herstellend, geschikt
voor de grotere taille.
130 cm breed f 4.95
per M.

Meromyl
Katoen gemengd met nylon.
„Ademt“ als katoen, droogt zo
snell als nylon. Coquets, gekleed,
voor 's middags op de boulevard,
voor 's avonds in een buiten-
restaurant.
90 cm breed van f 5.25 tot
f 5.95 per M.

TISSU STOF
menko

menko
Merita

Reclame in dag- en weekbladen, 1957.

inkomen verdienden. Hun vrouwen zouden daar voor zichzelf iets leuks mee moeten doen. Zich beter kleden bijvoorbeeld. Cecile zegt dat: "... de Nederlandse vrouw nog te weinig trefzeker is in haar kopen"[2]. En Jeanne Roos [3] schrijft in juli 1957 in Vrij Nederland in een advertorial [4]: "... de dessinateur is het die in binnen- en buitenland van kunstenaars de ontwerpen voor onze stoffen (dessins) koopt. Wat moet het worden? Een grote volle blom, zoals die door onze Nederlandse grote maten met betreurenswaardige hardnekkigheid wordt verlangd, of een abstract Picasso'tje?..." Als onderdeel van een reclamecampagne, werd nu en dan in stoffenzaken een modeshow gegeven. Zelfmaakmode in Menko stoffen. De heer Brongers [5] was hierin een belangrijke schakel. Hij moest de winkeliers overhalen om Menko stoffen te verkopen. Cecile kreeg de actrice Margriet de Moor, destijds hoofdrolspeelster in My Fair Lady, zover dat ze voor een reclamefoto voor stoffenzaken in een japon van Merita poseerde. Op de zelfkant van de stof was de naam Menko vermeld. Bij iedere coupon hoorde een label waarop behalve Menko, ook de naam van de stof en de wasvoorschriften werden vermeld.

Consumentenvoorlichting

In de jaren '50 kwam Menko met Raffia, katoen; Merita, viscose en Meronyl, nylon. Vooral de Merita was een hit. Toch heeft de ontwikkeling tot een goed product, vrij lang geduurd. Van de Merita kan gezegd worden, dat van het oorspronkelijke idee niets terecht kwam. Min of meer bij toeval kwam in de finishing de kwaliteit eruit die als Merita bekend werd. Een goudmijn, iedereen wilde Merita. Onbegrijpelijk want het moest gewassen met alkalivrije zeep en gestreken in vochtige toestand aan de verkeerde kant van het doek. En strijken moest voorzichtig, anders werd het ongelijk van hangsel. Stel je de eindeloos gerimpelde rokken uit die tijd eens voor! Later onderging de Merita een no-iron-finish volgens het Tootal procédé [6]. De Pinksterbloemstraat, waar veel werknemers van Menko woonden, werd het Meritalaantje genoemd [7]. Een ander groot succes was de Raffia, een weefsel met enigszins platte draden. In een advertentie van de Bijenkorf van 19 april 1959 staat dat: "... de stof die in 7 dagen uitverkocht was, de Raffia ajour van 100% gemerceriseerde katoen, weer te krijgen is. De

Bijenkorf heeft 't..... 90 cm. breed, f 3,95 per meter in 13 tinten. Ooit werd als kleine hommage aan Cecile een stoffencollectie gepresenteerd onder de naam Collection Cecile. In haar voorwoord bij die modeshow zegt ze: "Een couturier is een man met smaak, die echter geheel vrij moet worden gelaten in het samenstellen van zijn modellen. Meestal zijn deze modellen ondraagbaar, maar ze leiden in elk geval tot inspiratie voor het samenstellen van uw eigen garderobe."

Reclame

Op een maandagmorgen in 1950 zei Arthur Menko tegen Cecile: "Ik weet niet of je er tijd voor hebt maar we gaan reclame maken." Cecile oriënteerde zich en kwam terecht bij Ton Magnin, chef promotie van Spanjaard. Er waren geen concurrentiepunten, dus het was geen bezwaar dat Cecile met Ton Magnin in overlegging. Spanjaard was bekend met het huishoudtextielmerk Cinderella, het eerste echt goed neergezette textielmerk. Rond die tijd kwam in Nederland een nieuwe stof

het plezier van
een nieuwe zomerjurk
en de zekerheid
zich elegant te weten
op zo'n fijne dag met hem...
maakt mij
jong en gelukkig
in
menko

Reclame in dag- en weekbladen, 1961.

op de markt, de Everglaze. Er was een Amerikaanse licentie nodig om deze te produceren. Meerdere textielfabrikanten waren hierin geïnteresseerd en men kwam overeen om dat gezamenlijk te doen. Absoluut een doorbraak in een tijd waarin ieder angstvallig met het eigen bedrijf bezig was. Voor de promotie ervan werd met een Amsterdams reclamebureau een vergadering belegd in het Memphis-hotel in Enschede waarbij ook de jonge Gregor Frenkel Frank aanwezig was. Frenkel Frank had modereclame-campagnes gedaan voor de A.K.U. (de Algemene Kunststof Unie, ontstaan uit een fusie in 1969 van de Eerste Nederlandse Kunstzijdefabriek in Arnhem met het Duitse VGF, Vereinigte Glanzstoff Fabriken) en de Sturka sportkleding en Cecile wilde hem dolgraag hebben voor Menko. Frenkel Frank zegde toe en kwam op het briljante idee om een promotie te doen met de M van Menko in een alliteratie: Mensen van Menko, Meisjes in Menko. Samen met weverij De Ploeg en Aa-Be, was Menko een van de eersten die een bedrijfsnaam tot merknaam maakten. En in korte tijd werd Menko een bekende naam bij het grote publiek. De Meisjes in Menko reclames verschenen o.a. in: Libelle, Margriet, Eva, Beatrijs, Elle, Het Rijk der Vrouw, Le Jardin des Modes etc. De advertenties verschenen ook in plaatselijke kranten. Van de firma Hermelink in Denekamp 'de zaak waar U slaagt' tot de Jongh Blom aan de Laan van Meerdervoort in Den Haag. Tegenwoordig wordt in dag- en weekbladen geen reclame gemaakt voor stoffen, tenzij het om een nieuw product gaat. En Menko ging internationaal met reclamebureaus als Gemap in Parijs en Dorland in München. Er werden contacten gelegd met het I.F.C. (International Fashion Council) en het I.R.C. (International Rainwair Council). Gemap in Parijs maakte eind jaren zestig nog een geweldige campagne voor Menko in Frankrijk waar, in samenwerking met zeer creatieve Franse confectiebedrijven mode getoond werd, gemaakt van Menko stoffen. Slogan: Menko une nouvelle race d'impermeables. Gemap maakte ook radiocommercials. "In de film Traffic van Jacques Tati [8] stopt een man in de auto voor een stoplicht. Het raampje is open. De man doet zijn radio aan en juist op dat moment komt de Menko commercial." [9]

Modeshows

De modeshows die Menko organiseerde waren bedoeld voor de klanten: confectionairs, grossiers en inkoopcombinaties. Meestal was ook de pers aanwezig, wat de allure van zo'n show natuurlijk verhoogde.

Voor deze shows werden professionele couturiers aangetrokken. Zij werden vrijgelaten in zowel hun keuze uit Menko stoffen als in hun ontwerpen. De shows waren interessante opdrachten voor de couturiers, die meerdere modellen mochten maken in één opdracht waarbij ze geen rekening hoefden te houden met verkoopkosten. Cecile legde contacten met Dick Holthaus, Monique Schwartzberg, Marianne Müller, Max Heijmans, Gerard Pipart, Claire Baren en JOLO Couture in Utrecht. JOLO was een confectiebedrijf van niveau, die kleine series produceerde voor winkels in de hoogste prijsklasse en dat was toch wat goedkoper dan een couturier. "Onze business was de stof, dus je moest steeds weer een andere couturier vragen opdat de mensen geboeid zouden blijven." [10] "Elk seizoen werden in het land modeshows georganiseerd. Na de show kwam de kleding terug bij Menko waar het kantoorpersoneel eruit mocht kopen." [11] Als er een show werd gegeven in Amsterdam logeerde men in het verkoopkantoor van Menko aan de Prinsengracht. Toen John F. Kennedy werd doodgeschoten droeg zijn vrouw Jacqueline een cyclaamroze Chanelpakje. In december 1963 hield Menko een modeshow bij Dick Holthaus helemaal in roze. Iedereen hield hen voor idioten maar de prognose was juist: in 1964 was roze dé modekleur. De zomercollectie van 1965 werd gepresenteerd in de "Menko Compact Show". Modellen van Dick Holthaus, geshowd in het atelier van Paul Huf dat voor die gelegenheid herschapen werd in "Cape Menko". In een entourage van Pop Art [12], psychedelische muziek en flitsende lampjes was Cecile de ladyspeaker. Een van de laatste modeshows werd gehouden in Arti en Amicitiae in Amsterdam. De decors waren geschilderd door leerlingen van de DEVA vakschool uit Almelo. Grote doeken met Vasarely [13] achtige dessins, Op-Art [14], die uitmondden in een groot oog waaruit de modellen tevoorschijn kwamen.

Cecile kwam eind jaren '50 op het idee, jonge mensen, van verschillende academies door

henzelf ontworpen kleding van Menko stoffen te laten showen. Cecile reisde met dit plan naar verschillende academies om docenten en studenten enthousiast te maken. Bij de Kunstacademie in Arnhem had Cecile het grote genoegen Elly Lamaker te treffen, de grondlegster van het moderne modeonderwijs. Lamaker kan beschouwd worden als de moeder van het in vrijheid ontdekken van je eigen talent. Als Lamaker talent zag, kreeg het de ruimte om zich te ontwikkelen. België heeft wat dat betreft erg geboft met Helena Ravijs. Zij was adviseur voor het Instituut voor Confectie en Textiel van België (ICTB), een overheidsinstelling die bedrijven financieel steunt en tegelijk jonge ontwerpers in hoge mate stimuleert. Dankzij Ravijs kwam niet alleen de confectie tot grote bloei maar mag België zich eveneens tot een van de avant-gardistische modecentra rekenen, waarvan de 'zes van Antwerpen' [15] wel het bekendst zijn. Uiteindelijk werd op 22 maart 1961 in het Stedelijk Museum in Amsterdam, de 'Style Zazie show' gehouden. Er was een reportagewedstrijd aan verbonden voor studenten van verschillende academies. Fred van der Laken had voor enkele historische kostuums gezorgd, Constance

Wibaut voorzag alles van kundig commentaar en de overgang van historische naar moderne kleding werd ingeleid door de 'jonge succesvolle cabaretier Seth Gaaikema'. De pianobegeleiding werd verzorgd door de beroemde jazzpianist Roelof Stalknecht. De eerste prijs was voor Ank Dikstaal van de modeacademie van Braam en Wibaut. De jury werd gevormd door Eva Pennink, moderedactrice Algemeen Handelsblad, Dimitri Frenkel Frank, Fashion director van Reclamebureau Prad, en Cecile. De beloning voor de winnaars was een avondje My Fair Lady en een meet&greet met de hoofdrolspelers.

Tijd van fusies en overnames

In de periode 1960-1965 werd veel geld verloren door de veranderende omstandigheden in de textielindustrie. Dat had allerlei oorzaken. Arbeiders wilden voor hun kinderen een beter leven en stuurden ze liever naar school dan naar de fabriek. De verder gaande automatisering, de verzadiging van de markt, het vasthouden aan oude gewoontes, het slecht inspelen op de veranderende markt en het feit dat in lage lonen landen goedkoper geproduceerd kon worden. Kortom de tijd van de



Eén van de stalenboeken van de firma Menko. Collectie: Vereniging Oudheidkamer Twente.



Op 20 augustus 1984 kreeg Cecile Kanteman van de loco-burgemeester van Amsterdam, Drs. E. Heerma, de 'Grand Seigneur 1984' uitgereikt. De uitreiking vond plaats in de RAI in Amsterdam, waar de Modebeurs Modam werd gehouden. Foto: Ben Hansen. Collectie: ANP Archief.

ineenstorting van de textielbedrijfstak ging ook aan Menko niet voorbij en in 1965 meldde Menko zich bij de KNTU [16]. De KNTU had alle know how op technologisch en chemisch gebied samengevoegd en leefde alleen voor de producten, de kwaliteit en de techniek. Men wist alles van grondstoffen, garens en machines. En als de stoffen op tijd waren afgeleverd en de klanten ook nog op tijd hadden betaald, was voor hen de kous af. Wat er met hun producten gedaan werd, interesseerde hen niet. Hoewel 80% van de producten bestemd was voor consumenten, wist men van die razendsnel veranderende groep niets af. Toen Cecile dat eens naar voren bracht in een vergadering van de Raad van Bestuur in 1967, zei Dirk Wissink [17]: "Maar Cecile, de consument, verandert die dan?"

Public Relations

Cecile gaf bij Menko op grootse wijze inhoud aan haar vakgebied. Een vakgebied dat er in die tijd

eigenlijk nog niet was, namelijk public relations. Door haar toedoen werd de naamsbekendheid van de firma Menko in Nederland en andere Europese landen groot. Dat kostte veel geld, maar genereerde ook geld. Menko was destijds een van de meest succesvolle textielbedrijven en dat kwam zeker ook door het werk van Cecile.

Zij werkte aan de buitenkant van de fabriek, de voor de consument zichtbare kant. Zij hield zich met mode bezig, met de veranderende smaak van mensen. Haar succesvolle manier van werken, zowel bij Menko als later in haar BV, steunt vooral op de manier waarop ze haar netwerken opbouwde. Bijna intuïtief kwam ze in contact- of maakte ze contact met mensen die iets te vertellen hadden. De vraag is, of Cecile bij een ander bedrijf de toppositie bereikt zou hebben die ze bij Menko had. Dat heeft alles te maken met hoe men destijds over vrouwen dacht in welke industrie dan ook, industrie was 'Männersache'. In andere beroepsgroepen in de jaren vijftig en zestig, zoals

de advocatuur of de medische wereld werden vrouwen geleidelijk aan geaccepteerd in gezaghebbende functies. In de Nederlandse industrie, laat staan de Twentse, waren vrouwen in topposities niet aan de orde. Er zou een diepgaander onderzoek voor nodig zijn om te achterhalen waarom de firma Menko daarop een uitzondering was. In het Algemeen Dagblad van 16 december 1961 schrijft Rita Beukman dat: "Cecile de eerste vrouw is die in Nederland in deze bedrijfstak een dergelijke vooraanstaande functie wist te bereiken". Het zou interessant zijn, na te gaan of er destijds misschien bij andere industrieën in Nederland vrouwen zijn geweest, die zo'n impact hebben gehad op hun bedrijf als Cecile bij Menko. Want haar 'finest hour' lag dáár, in die jaren vijftig en zestig. Werkend in een toen nog machtige bedrijfstak, bij een firma die zoals ze zelf ooit zei: "vader en moeder tegelijk was."

Noten

- 1 Kanteman.
- 2 Interview Elsevier 25-5-1957.
- 3 Modejournalist. Ze hoorde met Eva Pennink, Let Voute, Jettie Olivier, Marike Schroder, Tosca Leenders en Constance Wibaut tot de voorlopers van de Nederlandse modejournalistiek.
Uit: Kleren voor de elite, Nederlandse couturiers en hun klanten. Dieuwke Grijpma.
- 4 Advertorial: Advertentie in de vorm van een redactioneel stuk. In dit geval een voorlichtingspublicatie van N.J.Menko N.V. Roos mocht haar artikel naar eigen inzicht schrijven. De ruimte werd door Menko bekostigd.
- 5 Brongers was chef verkoop binnenland.
- 6 Tootal Brothers & Lee, textielfabriek Manchester.
- 7 Mondelinge informatie A.W. ter Weele, Enschede.
- 8 Jacques Tati 1908-1982 (Jacques Tatischev), "Traffic" is een film uit 1971, duur 96 minuten. Tati speelt in deze film zelf de rol van monsieur Hulot, (zijn alter-ego) de eenvoudige burger die op lijdzame manier de verwarrende vernieuwingen van de hedendaagse samenleving ondergaat.
- 9 Schriftelijke informatie Fred Lulof, Maui, Hawaï.
- 10 Citaat van Cecile Kanteman.
- 11 Mondelinge Informatie Mevr. Oosterhoff-Rijkmans. Siny Rijkmans werkte op de afdeling verkoop binnenland van 1-2-1954 tot 17-9-1960. Ze deed op kosten van Menko een cursus maatschappelijk werk aan de Sociale Academie te Hengelo en zou aan Mevr.Sytzema toegevoegd worden met de bedoeling haar eventueel op te volgen. Toen bekend werd dat ze trouwplannen had kwam ze niet meer voor die promotie in aanmerking. Ze werd tot haar huwelijk nog een half jaar de secretaresse van Cecile Kanteman.
- 12 Verkorting van Popular Art, kunstrichting die gebruik maakt van alledaagse gebruiksvoorwerpen en elementen uit de massamedia.
- 13 Victor Vasarely, abstract schilder, 1908-1997. Hongaars/Frans. Hij creëerde optische illusies die een schilderij in beweging leken te brengen. Hij was een van de pioniers van de "Optical Art".
- 14 Verkorting van Optical Effects, moderne, niet figuratieve kunstrichting, gericht op optische effecten. De illusie van beweging of van vorm- of kleurverandering.
- 15 Afgestudeerd in 1980.
Walter van Beirendonck, Ann Demeulemeester, Dirk Bikkembergs, Dirk van Saene, Dries van Noten, Marina Yee. Eigenlijk hoorde Martin Margiela er ook bij, hij werd in 1984 assistent bij Jean-Paul Gaultier.
- 16 Koninklijke Nederlandse Textiel Unie (K.N.T.U.): 7 Textielbedrijven die in 1962 fuseerden om het hoofd te kunnen bieden aan het veranderende tij in deze industrietak. N.J.Menko N.V. was een van de laatste bedrijven die toetrad. In 1971 vond binnen de K.N.T.U. de samenvoeging plaats van J.F.Scholten en N.J.Menko N.V. Deze deal leidde niet alleen tot de ondergang van Menko-Scholten op 20 juli 1972 maar luidde tevens de ondergang in van de K.N.T.U. die op 9 mei 1973 failliet wordt verklaard.
- 17 President Raad van Bestuur K.N.T.U.

Is er echt één Tukker?

Robert Kemper Alferink



Bestaat dé Twentenaar? Is er echt één Tukker? Die vragen wil ik u graag eens voorleggen. Hoe sterk is de Twentse identiteit? Bent u als Twentenaren onderling inderdaad zo sterk met elkaar verbonden als wordt aangenomen? Vanuit Salland wordt met eerbied naar dé Twentenaar opgekeken. Die is er. Dé Twentenaar heeft altijd al bestaan. Het beeld bestaat in ieder geval rondom Twente, dat dat zo is. Maar, hoe ziet u dat zelf?

Sallanders voelen zichzelf nauwelijks Sallander. De Sallandse identiteit, of een plaatselijk overstijgend collectief gevoel, is zogenaamd vrij beperkt aanwezig. De term Sallander? Nee, het bekt ook niet lekker. Twentenaar, dat is echter écht iets om trots op te zijn.

Dit soort discussies ontstonden een paar jaar terug bij het maken van een boek over Salland waar ik bij betrokken was: hoe groot moest het gebied worden waar het boek over ging, zodat de lezer 'gevoel' had bij elke bladzijde. Dat hij zou zeggen: 'ja, dat is een boek over mijn streek!'. De historische begrenzing van het drostambt Salland is vrij groot: het betreft grofweg alles tussen Deventer, Kampen, Staphorst, Hardenberg, Den Ham en Holten. Vraag een Kampenaar echter of hij zich Sallander noemt, en u wordt al snel raar aangekeken.

Voor ons boek beperkten we ons dus tot de Sallandse zandgronden, grofweg het gebied tussen IJssel, Vecht, Regge en Schipbeek. Kortom: alles bóven de Vecht, de uitgestrekte ontginningsgebieden van Overijssel, vielen af. Desondanks lijkt de hedendaagse term Salland nog minder breed gebruikt te worden. De gemeenten Ommen en Dalfsen proberen zich, samen met Hardenberg, vanuit toeristisch oogpunt steeds sterker te profileren als het Vechtdal. Dat de inwoners zich toch liever Sallander noemen, dan Vechtdaller, staat buiten kijf.

Maar, hoe is dat dus in Twente? Stel dat u in Denekamp woont: heeft u dan een sterk verbondenheidsgevoel met plaatsen als Vriezenveen, Markelo of Haaksbergen? Is dat voor u ook 'hetzelfde' Twente als het Noordoost-Twente waar u woont? De vraag hoe vaak u in deze plaatsen komt, zal ik maar niet stellen. En, andersom: voelt de Vriezenvener zich dezelfde soort Twentenaar als iemand uit Delden of Enschede?

Misschien is het daarnaast wél zo dat u zichzelf allemaal Twentenaar voelt, maar niet allemaal het zelfde Twente 'kent'. De actieradius, 'het hoe ver u van huis af komt', was vroeger vrij beperkt voor de Twentse boeren. Ik kan mij voorstellen dat er hooguit eens twintig, dertig kilometer werd overbrugd, maar dat was het dan wel. Twente is echter een stuk groter dan dat. Van Bathmen naar Dalfsen, of van Zwolle naar Holten, is de afstand ongeveer 35 kilometer. Het hele hedendaagse Salland, het gebied waar inwoners zich onderling verbonden voelen, waar men de weg kent, waar gemiddeld vast 80% van de eigen familie woont, is qua omvang vrij beperkt. Een ritje van Vroomshoop naar Buurse of van Markelo naar Breklenkamp is desondanks al snel 55 kilometer.

Zijn deze grotere afstanden de oorzaak van het feit dat de onderlinge verbondenheid van de Twentenaar misschien toch kleiner is, dan vooral buiten het gebied wordt aangenomen? Ik ben heel benieuwd hoe u tegen het collectiviteitsgevoel van de Twentenaar aankijkt. En vindt u voorgaande allemaal maar flauwekul? Ook dan hoor ik het graag.

Wat deed Alphons Ariëns na zijn Enschedese periode?

Jan Hinke

De sociaal bewogen priester Alphons Ariëns (Utrecht 1860 – Amersfoort 1928) is vooral bekend van wat hij deed in zijn Enschedese periode. Hij was hier kapelaan van 1886 tot 1901 en organiseerde er de katholieke arbeiders. Wat hij daarna deed, in de resterende 27 jaar van zijn leven, toen hij pastoor was te Steenderen en Maarssen, is minder bekend. In historisch perspectief gezien was die tweede fase van zijn leven minstens zo vruchtbaar. Niet alleen gingen zijn werkzaamheden zich afspelen op een grotere schaal namelijk landelijk, maar ook kregen zijn aanvankelijk vooral politiek-maatschappelijke activiteiten steeds meer een ethische en religieuze dimensie. Aldus bekeken is zijn optreden in Enschede nog maar een begin geweest.

De kiem voor de veronachtzaming van de latere loopbaan van Ariëns ligt al bij zijn vertrek uit Enschede naar het Gelderse dorp Steenderen. Daar werd hij in 1901, in zijn 42e levensjaar, tot pastoor benoemd. Vrij algemeen is dit geïnterpreteerd als een wegpromoveren. Onbewust heeft de mening postgevat, dat Ariëns sindsdien op een zijspoor terecht zou zijn gekomen. Voeg daarbij, dat Ariëns bij alles wat hij deed zich het liefst zo veel mogelijk op de achtergrond hield, en het wordt verklaarbaar, waarom hij in die latere fase, zeker vanuit Twents perspectief gezien, enigszins buiten beeld kon geraken. Dat dit niet terecht is, hoop ik in het navolgende te kunnen aantonen.

Vanuit zijn werkkamer in de pastorieën van zowel Steenderen (1901-1908) als Maarssen (1908-1926) heeft hij het werk, dat hij in Enschede begonnen was, op grotere schaal en op steeds meer terreinen voortgezet. Uiteindelijk, zo moet je concluderen, heeft hij de lijnen uitgezet voor de uitbouw van de katholieke zuil, en is hij de organisator en inspirator geweest van *het Rijke Roomse leven*, die even merkwaardige als opzienbarende ontplooiing van het katholieke leven rond het midden van de vorige eeuw.

Grondlegger van de katholieke zuil

Dat Ariëns uit Enschede weggepromoveerd zou zijn, valt nog te bezien. Om te beginnen was hij daar al 15 jaar kapelaan, veel langer dan gebruikelijk. Bovendien viel in Enschede niet zo veel meer op te bouwen. Hij was er eigenlijk wel zo'n beetje klaar. Daar kwam nog bij dat hij veel van zijn krachten had gevestigd. Ariëns zelf heeft zijn verblijf in Steenderen, zeker aanvankelijk, als weldadig ervaren. Toen hij eenmaal weer op



Ariëns op 28-jarige leeftijd, in 1888, in zijn tweede jaar als kapelaan in Enschede. Fotograaf S. Goudsmit, Haverstraat Enschede - Drienerstraat Hengelo. Collectie: Ariëns Comité.

krachten was, begon hij vanuit Steenderen zijn vleugels steeds meer landelijk uit te slaan. Want daar lag nu een heel arbeidsterrein voor hem open. Wat hij in het 'laboratorium' Enschede al experimenterend had opgebouwd (arbeidersverenigingen, vakbonden, drankbestrijdingsorganisaties), was zich al als een exportartikel over heel katholiek Nederland aan het verspreiden.

Vanuit zijn betrekkelijk rustige plek in Steenderen kon hij daar nu nog meer aandacht

aan geven. Talloze malen is hij per trein de IJssel overgestoken om in den lande toespraken te houden, adviezen te geven en verenigingen te organiseren, kortom om te inspireren en te stimuleren. Rond 1910 was er haast geen plaats van belang meer of de katholieke arbeiders waren er verenigd volgens Ariëns' richtlijnen. Overal had hij zijn navolgers. Als een spin in het web leidde hij vanuit Steenderen en vanaf 1908 vanuit Maarssen de uitbouw van de katholieke organisaties. Sinds de dood van Schaepman [1] in 1903 was hij de ongekroonde voorman der katholieken, maar dan wel van uit de achtergrond. Meer dan de bisschoppen of de officiële katholieke politici was hij de organisator, de door velen geraadpleegde aanvoerder en inspirator. Organiseren was inderdaad zijn lust en zijn leven. Hij werkte daarbij graag volgens een driedelige opzet. Allereerst bracht hij op basis van solidariteit mensen bijeen (vereniging), vervolgens dienden zij zich met elkaar bewust te worden van waarheid en recht (vorming) en op basis daarvan konden zij dan mensen en toestanden hervormen (hervorming). Deze volksorganisatie zou moeten leiden tot volksontwikkeling en deze (langs democratische weg) tot volksinvloed en uiteindelijk tot volkswelvaart. De kracht van Ariëns was dat hij zowel een denker als een doener was, een inspirator en een organisator.



Het afscheid van Ariëns als kapelaan te Enschede vóór de (toenmalige, neo-gotische) Jacobuskerk aan de Oude Markt in 1901. Links de nog altijd bestaande pastorie aan de Langestraat 51 met op de hoek van de bovenverdieping de kamer van Ariëns.
Collectie: Ariëns Comité.

Drankbestrijding als katalysator

In zijn Steenderense periode (1901-1908) hield hij zich vooral bezig met de uitbouw van de drankbestrijding. Had hij niet al in zijn Enschedese tijd zo rond 1895 moeten constateren: *"Ik had jaren gewerkt met veel ijver. Ik stond er mee op en ging er mee naar bed, Zondag en in de week. En toen ik alles overzag en mij afvroeg of de arbeiders flink vooruitgegaan waren, of de loonsverhoging meer welvaart had gebracht, moest ik bekennen: neen. Het gaf niets, als wij de jeneverfles niet stuk sloegen."* [2] Na het spontane aanbod van drie arbeiders bij gelegenheid van zijn 12½-jarige priesterjubileum in februari 1895 om geen druppel jenever meer te gebruiken, was dat voor hem het startsein om een katholieke geheelonthoudersvereniging Het Kruisverbond op te richten, later Sobriëtas geheten. Maar zo algemeen was het drankprobleem, dat ook veel vrouwen en kinderen er direct of indirect het slachtoffer van waren. Al snel volgden een anti-drankvereniging voor vrouwen, de Mariavereniging, en ook voor echtparen, de St. Annavereniging. Deze echtelieden beloofden hun kinderen tot hun twaalfde jaar van de drank te houden. Daarna was er blijkbaar geen houden meer aan. Zozeer was de drank een alom aanwezig ondermijnend element in het sociale leven.

Vooral de Mariaverenigingen ontwikkelden zich spectaculair. Met dit vrouwelijk aandeel in de drankbestrijding boorde Ariëns als het ware een goudmijn aan. Al snel waren deze vrouwenverenigingen de actiefste onder alle parochiële verenigingen en ontwikkelden zij zich tot de motor, de katalysator van heel het katholieke leven. Ariëns zou later dan ook verklaren: *"Maar de drankbestrijding doet heel wat meer dan de Christelijke Matigheid in eere herstellen. Ze is een groote SOCIALE DRIJFKRACHT. ... Daar is geen enkel belangrijk werk - charitatief of zuiver religieus - tot stand of bloei gekomen, of de Mariavereniging nam het initiatief of was er de stuwkracht van"* [3]. Ook de drankweer bleek een succesvol exportartikel en ten tijde van de Eerste Wereldoorlog waren meer dan honderdduizend katholieken er bij aangesloten [4]. Samen met drankweerorganisaties van andere gezindten (zoals de Blauwe Knoop) zorgden zij er voor, dat Nederland rond 1920 verlost was van het



Groepsfoto van de Maria Naai Vereniging van de Jacobusparochie van Enschede, opgericht in 1895. Fotograaf P. Weise. Collectie: Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen.

drankprobleem als volksvijand nummer één, zoals in de 19e eeuw nog het geval was, toen zij bekend stond als de "Gesel der eeuw".

Inspirator van het Rijke Roomse Leven

Met de emancipatie van de katholieke arbeider bewoog Ariëns zich nog op politiek-maatschappelijk terrein, met de drankbestrijding verenigde hij de katholieken ook op het niveau van de ethiek en de moraal. We betreden daarmee immers het terrein van de matigheid en de ascese, er wordt een offer gevraagd. Ging het hem in zijn Enschedese periode nog vooral om maatschappelijke gerechtigheid, nu tilde hij zijn doelstellingen ook naar het niveau van de (sociale) ethiek en stuwde hij ook het katholieke volksdeel in die richting. Een nieuw verschenen dissertatie over Ariëns [5] onderscheidt drie fasen in het optreden van Ariëns, waarbij hij de katholieken tot resp. maatschappelijke, godsdienstige en missionaire bewustwording trachtte op te stoten, drie fasen die in grote lijnen corresponderen met zijn Enschedese, zijn Steenderense en zijn Maarssense periode.

We zagen al dat hij op het meer ethische niveau vooral de vrouwen als zijn medestanders vond. Een volgende stap was, dat Ariëns nu ook de vrouwenemancipatie ter hand nam. En zo ontstonden de katholieke vrouwenverenigingen, die zich eveneens in een gestaag tempo over het hele land verspreidden. Met name de plaatselijke afdelingen van het Katholiek Vrouwengilde hebben bijgedragen aan een steeds dieper en

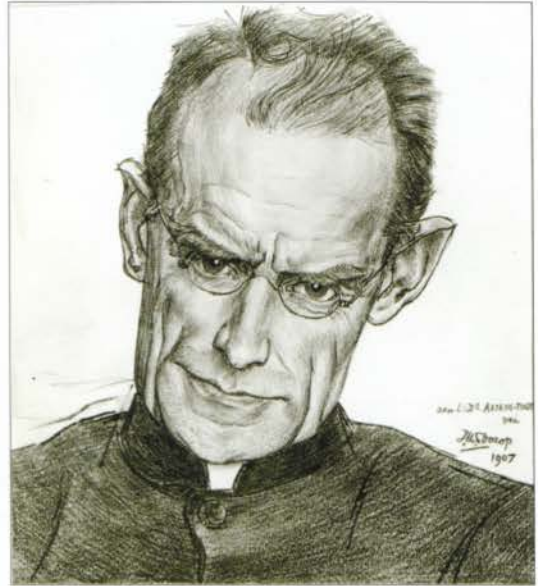


Groepsfoto van de leden van de eerste Mariavereniging in Nederland te Enschede, gesticht door dr. A. Ariëns. Fotograaf E. Rabbers. Collectie: Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen.

inniger katholiek parochielevens. De vele priesterroepingen en de missionaire beweging (rond 1940 was 10% van alle missionarissen ter wereld Nederlander [6]) worden hiermee in verband gebracht: met de meisjes en vrouwen, die in deze sfeer van de katholieke vrouwengilden opgevoed, als moeders hun kinderen in een missionair-religieuze geest opvoeden. Zo kon het gebeuren, dat aan het eind van de Eerste Wereldoorlog katholiek Nederland over een goed georganiseerd netwerk van allerlei maatschappelijke en godsdienstige verenigingen beschikte. Dit in schril contrast tot de als los zand aan elkaar hangende bevolkingsgroep van vóór 1853. Zo langzamerhand kwamen al de contouren van een echte katholieke zuil te voorschijn. Alles bevond zich echter nog op het gezonde niveau van de emancipatie. Latere uitwassen in de vorm van te ver doorgevoerde 'apartheid', zoals geitenfokverenigingen op katholieke grondslag, waren nog niet aan de orde. Van heel deze ontwikkeling was Ariëns het middelpunt. Kardinaal de Jong, tevens kerkhistoricus, verwoordde dit aldus: "*Wie de geschiedenis van katholiek Nederland omtrent 1900 wil schrijven zal onmogelijk voorbij kunnen gaan aan de figuur van Ariëns. Allereerst om die reden, dat hij hem overal zal ontmoeten, omdat Ariëns op alle terreinen van het katholiek leven overal de hand in had*" [7]. Dit wordt bevestigd door wat Mgr. Hoogveld zei in zijn toespraak bij gelegenheid van de begrafenis van Ariëns: "*Geen werk van betekenis in de laatste veertig jaar bleef hem vreemd. Hij heeft het begonnen, gesteund of bevorderd.*" [8] Bijna geen vereniging of organisatie in katholiek Nederland of Ariëns was er actief bij betrokken. Dat gold ook voor de Katholieke Universiteit Nijmegen, die in 1923 gesticht werd. Ariëns ijverde vooral voor een leerstoel Missiologie [9].

Leermeester van de minister-president

Onder deze omstandigheden, met een goed georganiseerde, maar nog aan het begin van zijn emancipatie staande katholieke bevolkingsgroep, vonden op 3 juli 1918 de eerste verkiezingen in Nederland plaats volgens het stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Dit leidde tot een grote nederlaag voor de liberale partijen en winst voor de socialisten en confessionelen, in



Ariëns op 47-jarige leeftijd, in 1907, als pastoor van Steenderen getekend door Jan Toorop.
Collectie: Ariëns Comité.

het bijzonder de katholieken. De katholieken mochten zelfs de minister-president leveren. Dat werd de jonge, pas benoemde gouverneur van Limburg, Ruijs de Beerenbrouck. Hij was afkomstig uit Maastricht en daar gevormd door en opgeklommen binnen Sobriëtas, de katholieke matigheidsbeweging. Een pupil dus van Ariëns. Zij kenden elkaar ook persoonlijk heel goed. Het kabinet Ruijs kende nog een belangrijk minister die Ariëns als zijn leermeester beschouwde, P.J.M. Aalberse, minister van Arbeid. Begin jaren twintig leverde hij een aantal uitstekende sociale wetten af, o.a. de achturige werkdag. Indirect laat zich hierin de invloed van Ariëns vermoeden. Hetzelfde kan gezegd worden over het mislukken van de revolutie van Troelstra, waarmee het pas aangetreden kabinet Ruijs de Beerenbrouck zich geconfronteerd zag in november 1918. Vooral dankzij de loyale houding van de confessionele vakbeweging, in het bijzonder de katholieke, kon de regering de revolutiedreiging het hoofd bieden. Welke rol Ariëns op de achtergrond van dit en ook het volgende kabinet Ruijs de Beerenbrouck heeft gespeeld is niet te achterhalen, maar het zal duidelijk zijn, dat het rode kapleunke uit Enschede zich in hogere gremia bewoog dan die van de Enschedese volkswijken de Krim en Sebastopol.



Ariens als emeritus-pastoor, op 67-jarige leeftijd, in 1927, één jaar vóór zijn dood. Fotograaf onbekend.
Collectie: Ariëns Comité.

Inmiddels had ook zijn bisschop, Mgr. Van de Wetering, oog gekregen voor de verdiensten van zijn 'enfant terrible'. Lange tijd had hij het vooruitstrevend optreden van Ariëns met argwaan gevolgd, maar in oktober 1919 toonde hij aan dat zijn gereserveerde houding was omgeslagen in bewondering. Op zijn voordracht ontving Ariëns toen de pauselijke onderscheiding 'Geheim kamerheer van de paus'. Sindsdien mocht Ariëns zich monseigneur noemen.

Ariëns stierf in 1928, na voordien al enige jaren verpleegd te zijn geweest. Daardoor was hij al vanaf 1925 feitelijk van het kerkelijk en politiek toneel verdwenen. Zijn begrafenis bracht duizenden op de been en was een manifestatie van grote dankbaarheid en afhankelijkheid. Op dat moment bevond het katholieke volksdeel zich in een nog immer uitdijend organisatieverband van verenigingen op politiek, maat-

schappelijk, sociaal, cultureel en godsdienstig niveau. Uiteindelijk zou deze zuilvorming zich ontwikkelen tot de situatie die wij plegen aan te duiden met de term het Rijke Roomse Leven. De Nijmeegse historicus Peter Nissen omschreef dit ooit als: *".. de meest grootse, meest zelfverzekerde en wellicht ook meest wanhopige poging tot kerstening van de samenleving die de geschiedenis van het christendom in West Europa ooit te zien heeft gegeven."* [10] Een van zijn voorgangers, prof. M. Spiertz had toen al over de grondlegger daarvan gezegd: *"Door het uitzonderlijke van zijn wezen en werken is hij nergens onder te brengen noch in de conventies van zijn noch in die van onze tijd"* [11]. Dat laatste zou er wel eens de reden van kunnen zijn dat we ten aanzien van Ariëns wat onthand staan, en vaak niet veel verder komen dan kwalificaties als 'de verdienstelijke kapelaan van Enschede'.

Maar ook andere factoren hebben er toe bijge-



Voormalig minister-president Ruijs de Beerenbrouck houdt een toespraak bij de onthulling van het standbeeld van Ariëns, op het Ariënsplein te Enschede, zes jaar na diens dood, op 16 juni 1934.

Collectie: Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen.

dragen, dat Ariëns sinds de jaren '60 ondergewaardeerd is geraakt. Sindsdien heeft het verschijnsel verzuiling een negatieve bijklank gekregen en ook het beeld van het Rijke Roomse leven heeft flinke deuken opgelopen. Met beide wordt Ariëns geassocieerd. Zijn voorliefde voor de matigheid strookt niet met de 'idealen' van onze consumptiemaatschappij. En zelfs in zijn eigen Twente heeft hij last van het gegeven dat men liever niet meer herinnerd wordt aan de (ellende van de) textielindustrie. Pas als deze historische verschijnselen waar Ariëns mee wordt geassocieerd, weer een zekere herwaardering zouden krijgen, bestaat de kans dat ook Ariëns weer in het juiste perspectief belicht zal worden.

Noten

- 1 Dr. H.J.A.M. (Herman) Schaepman (Tubbergen 1844 – Rome 1903). Priester, politicus, docent, dichter. Katholiek emancipator vóór Ariëns.
- 2 Ariëns, Toespraak Kweekschool Hilversum, 19 december 1915, gecit. in: Gerard Brom, Alfons Ariëns. 2 dln. Amsterdam, Urbi et Orbi, 1941. XV + 631 + 741 p. ill. lit. reg. Deel 1, p. 432.
- 3 Ariëns, 'Volkskwaal Volksleger Volkszegen'. In: Sobriëtas 9. Den Bosch, 1928, XXII, 17, gecit. in: Gerrit F. Deems, Een 'andere' Ariëns. De Doctrina Socialis van Dr. Alfons Ariëns (1860-1928), p. 248-249.
- 4 Gerrit F. Deems, Een 'andere' Ariëns. p. 247.
- 5 Gerrit F. Deems, Een 'andere' Ariëns. De Doctrina Socialis van Dr. Alfons Ariëns (1860-1928), Nijmegen 2011. Hiervan is ook een handelseditie verschenen bij Uitgeverij Van de Berg: Almere, 2011, 394 p.
- 6 Jan Roes, Het groote missieuur, dissertatie 1974. In: Deems, p. 334 e.v.. Jan Roes, Het groote missieuur: 1915-1940. De missiemotivatie van de Nederlandse katholieken. Bilthoven: Amboboeken, 1974. In: Deems, p. 6.
- 7 J. Kardinaal de Jong, 'Voorwoord', in: Gerard Brom, Alfons Ariëns. Nieuwe uitgaaf met een voorwoord van zijne eminentie Johannes Kardinaal de Jong. Het Spectrum, Utrecht/Brussel, 1950, 697 p. pag. 9-11.
- 8 J. Hoogveld, Lijkrede op Mgr. Alphonsus Maria Augustus Josephus Ariëns. Uitgesproken op 11 augustus 1928 te Maarssen door Mgr. Prof. Dr. J.H. Hoogveld. In: H. van Ooijen, Ariëns priester, p. 97 e.v. (p. 103).
- 9 J. Hoogveld, 'De missiologische leerstoel aan onze katholieke universiteit'. In: Het missiewerk, jrg. XI, 1929-1930, p. 120-121. In: Deems, p. 341-342.
- 10 Prof. Nissen bij de opening van de tentoonstelling "Roomsch in alles", Catharijneconvent Utrecht 1996. In: Pieter de Coninck en Paul Dirkse, Roomsch in alles. Het rijke roomse leven 1900-1950. Zwolle-Utrecht: Waanders-Museum. Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in Museum Catharijneconvent te Utrecht, 23 maart-30 juni 1996.
- 11 uitspraak van de inmiddels overleden kerkhistoricus Matthieu Spiertz, gedaan in een persoonlijk gesprek met Deems. In: Gerrit F. Deems: De Doctrina Socialis van Dr. Alfons Ariëns. Een filmische reportage. Ariëns Lezing 20 mei 2005. Op website www.arienscomite.nl/arienslezingen

Zwaar werk en gezonde vrije tijd

Erwin van Beek

De industrialisatie in de negentiende eeuw had een slechte volksgezondheid tot gevolg, waarbij de overheid aanvankelijk niet optrad. Tussen 1870 en 1940 zijn er door Twentse industriëlen talloze initiatieven genomen op het gebied van hygiëne, vrije tijdsbesteding en sport voor de arbeiders. De toenemende industrialisatie was beslist nadelig voor de gezondheid van de arbeiders en de zieken- en armenzorg bleef lang particulier initiatief. Dit artikel is een deel van mijn afstudeerverslag en beperkt zich tot Enschedese en Hengelose industriëlen die daaraan zeker positief hebben bijgedragen. Het volledige verslag met noten, komt op de website van de Oudheidkamer Twente.

Onderwijs en sport

Het onderwijs was in de negentiende eeuw één van de belangrijkste drijvende krachten voor de lichamelijke oefening, sport en andere vormen van gezonde vrijetijdsbesteding. In 1862 werd de 'Twentsche Industrie- en Handelsschool' opgericht voor de zoons van textielfabrikanten en anderen uit hetzelfde milieu, waarmee voor het eerst middelbaar onderwijs in Enschede tot stand kwam. Hier werden in 1866 ook voor het eerst gymnastieklessen gegeven in een gehuurde kamer van het weeshuis dat ingericht was als gymnastieklokaal.

De heer Paverelli, in het bezit van een lagere onderwijsakte, werd aangesteld als de eerste gymnastiekonderwijzer. Deze hield het vol tot 1868 en werd in 1869 opgevolgd door de heer A.L. Clemens die in het bezit was van een MO akte. Volgens Dr. Benthem, leraar aan de Twentse Industrie- en Handelsschool en schrijver van de *Geschiedenis van Enschede*, toonde de heer Clemens de zichtbare bewijzen van het nut van gymnastiek. Dit was de reden van het succes van bewegingsonderwijs. Hij zou hiermee ruggengraatsverkramping en verlammingen hebben genezen. Hoe dan ook, de aanstelling van de eerste MO opgeleide gymnastiekleraar in Enschede, door Dr. Benthem betiteld als orthopedisch gymnast, scheen een positieve invloed te hebben op het gezonde bewegen. De populariteit van de gymnastiek, die vooral gezien werd als bevordering van hygiëne en gezondheid, nam hiermee toe binnen de hogere burgerkringen. De heer Clemens ging ook buiten Enschede gymnastieklessen geven aan een toenemend aantal 'privaatleerlingen' in Hengelo, Almelo en Oldenzaal.

Dit alles leidde op 1 oktober 1877 tot de oprich-

ting van de turnvereniging Jahn die overigens niet lang bestond, maar die in 1878 in de Vereniging Achilles zijn opvolger vond. In 1879 werd er door steun van de heer N.H. ter Kuile, president curator van de Twentsche Industrie- en Handelsschool, naast de school een prachtig gymnastieklokaal gebouwd van 19 meter lang, 10,5 meter breed en 11 meter hoog, compleet ingericht met nieuwe toestellen. Al deze ontwikkelingen betroffen nog voornamelijk de hogere maatschappelijke klassen. De Achillesleden streefden er echter naar om de gymnastiek onder het volk te brengen, door gymnastieklessen te geven aan de openbare lagere scholen voor 'min- en onvermogenen'. Zij richtten hun verzoekschrift onder andere aan de Enschedese fabrieksschool.



De Fabrieksschool aan de Noorderhagen in Enschede, circa 1980.

Deze was opgericht in 1865 door Hendrik Jan van Heek (1814-1872) en nog veertien andere Enschedese fabrikanten voor de textielarbeiderskinderen uit Enschede onder de veertien jaar. In 1881 kreeg Achilles toestemming en een jaarlijkse subsidie voor lessen aan de drie

hoogste klassen van de beide lagere scholen in Enschede. De eerste kosteloze gymnastieklessen konden zaterdag van 14.00 – 17.00 uur in het nieuwe gymnastieklokaal gegeven worden. Er waren echter nogal wat ouders die gymnastiek maar niks vonden voor de jeugd en zeker niet voor hun dochters. Dergelijke capriolen horen thuis in een circus.

Benthem beschreef dat als volgt in 1885: “(...) *Komen de leden van Achilles dan bij de ouders vragen om hun kinderen op de lessen te sturen, dan kan de een zijn kind zelf wel groot brengen, wil een tweede zijn kind niet plagen met die kunstjesmakerijen, meent een derde dat zijn kind niet sterk genoeg is om het eraan te wagen, heeft een vierde godsdienstige bezwaren die hij voelt maar niet kan zeggen, enzovoort. Een voorname oorzaak van het niet algemeen deelnemen aan de gymnastieklessen door de kinderen van de mindere stand bestaat hierin dat in Twente bij dien stand de kinderen buiten de schooluren te veel door de ouders worden geëxploiteerd. De belangstelling voor de gymnastiek neemt echter hier ook bij dien stand voortdurend toe.*”

Enschedeese textielfabrikanten en sport

In 1874 schonk Hendrik Jan van Heek het Volkspark aan Enschede ter ontspanning van zijn arbeiders. In de statuten van de Stichting staat “*Eene inrichting tot uitspanning voor den werkmán, waarheen hij zich, na zijn dikwijls moeilijke arbeid, met vrouw en kinderen kan begeven, om hetzij in de schoone natuur, hetzij in een ruim, wél ingerigt lokaal, zich te ontspannen op een gepaste, aangename en gezellige wijze.*” Gerrit Jan van Heek (1837-1915), een broer van genoemde Hendrik Jan, richtte het Ziekenfonds voor Enschede en Lonneker (1867) op, waarmee hij zijn tijd ver vooruit was. Om de hygiënische situatie te verbeteren bekostigde hij in 1892 een zwem- en badinrichting, het Van Heekbad, met gratis toegang voor alle arbeiders van Van Heek en Co. Naast stortbaden, kuipbaden en douchecabines was er een zwembad van 9 bij 14,75 meter groot. Bij zijn dood in 1915 liet hij, in navolging van zijn broer, de stad een park na, het G.J. van Heekpark. Wat betreft zijn initiatieven met betrekking tot de stichting van dit park, maakt een kopie uit de “Afschrift Acte van schenking door Mevrouw de Weduwe en



Badhuis van Van Heek & Co. aan de Zuiderhagen in Enschede, 1895.

Erven van den Heer G.J. van Heek aan de gemeente Enschede d.d. 15 juli 1918” ons duidelijk dat zij aan de gemeente Enschede een grondgebied schenkt van “negen hectaren vier en vijftig aren en negen en veertig centiaaren, ingericht tot park met daarop staande gebouwen en getimmerten om redenen en onder de voorwaarden en bepalingen in de betreffende schenkingsakte vermeld om te bestemmen en bestemd te blijven tot en in stand te worden gehouden: a. Als park, om aan de ingezetenen van Enschede en Lonneker gelegenheid tot uitspanning en wandeling te geven b. Als sportterrein met het doel en gelegenheid voor verschillende soorten van sport en lichaams oefening te verschaffen. c. Als speeltuin voor kinderen”

Vooral het woord lichaams oefening spreekt tot de verbeelding en er lijkt ook hier enig verband gelegd te kunnen worden met gezondheidsdoeleinden bij het schenken van dit grondgebied.

De eerste gebruikers van het park waren de voetbalclub Sportclub Enschede, de korfbalclubs



Ansichtkaart van het van Heekpark in Enschede kort na de aanleg, met achter de naald het voetbalveld van Sportclub Enschede, circa 1920.

D.O.S. en Wilhelmina en de Bond voor Lichamelijke Opvoeding.

De volgende generatie van Heeks bleef actief in het stichten van mogelijkheden tot bewegen. De voetbalclub PW (Prinses Wilhelmina), de eerste voetbalclub van Enschede, was de vereniging voor de zonen van de Enschedese industriëlen en is tot in de huidige tijd enigszins elitair gebleven. PW was oorspronkelijk in 1885 als Enschedese Football Club (E.F.C.) opgericht door Jan Bernard van Heek (1863-1923), de zoon van Gerrit Jan van Heek en had zijn thuishaven in het Volkspark. Een andere zoon, Arnold van Heek (1882-1972), de firmant van de textielfabriek Rigtersbleek, was oprichter van de Twentsche Golfclub, ook bedoeld voor de eigen maatschappelijke klasse. Ten behoeve van de gewone burgers van Enschede schonk Arnold samen met zijn broers Jan Herman (1873-1957) en Gerrit Jan jr. (1880-1958) in 1929 wel aan de gemeente Enschede het Van Lochempark, als aanvulling op het G.J. van Heekpark.

Stork en Dikkers in Hengelo en sport

Machinefabriek gebroeders Stork en Co bouwde in 1888 in Hengelo een gezamenlijk badhuis voor alle werknemers van Stork die niet over badkamers en douches beschikten. Zij bevatte twintig badkamertjes met kuipen, ruime wasgelegenheid, douches en twee zwembassins, één voor geoefende en één voor ongegeoefende zwimmers. 's Avonds tussen 19.00 en 21.00 uur bestond er voor de 'werklieden' de gelegenheid gratis gebruik te maken van de inrichting. In

1898 werd de badinrichting vanwege fabrieksuitbreiding in een nieuw gebouw ondergebracht op een terrein in de nabijheid van de fabriek. Deze bevatte geen zwembassins meer vanwege hoge kosten en waarschijnlijk ook vanwege een te gering gebruik. De bouw en inrichting werden grotendeels betaald door de machinefabriek en gedeeltelijk ook door de vereniging en door de firma G. Dikkers en Co. Het baden, dat nog lang geen algemeen gebruik was in die tijd, veranderde in de loop der jaren en een gratis bad per week werd op den duur zelfs verplicht voor de jongens van de fabrieksschool van 18 jaar en jonger. Dit was vastgelegd in de laatste alinea van Art. 23 van het reglement voor de werklie-den, verbonden aan de machinefabriek van Gebr. Stork en Co. in Hengelo. Zij moesten zich opgeven om te vernemen op welk moment voor hen de wasbeurt was geregeld. Er was keus uit drie avonden in de week tussen zes en acht uur. Tijdens de oorlogsjaren en enkele jaren daarna zou deze verplichting onderbroken worden terwijl ze in 1949 weer ingevoerd zou worden, waarbij controle van het baden wel noodzakelijk werd omdat niet iedereen van die verplichting gediend was. Men sprak in die tijd over schoolbadenspijelaars.

In 1923 werd er nog een zwem- en badinrichting gevestigd in het door hen gestichte tuindorp *Het Lansink*. Hier ontdekte men dat mannen en jongens in de zweminrichting veel talrijker waren dan de vrouwen en meisjes, maar dat het aantal zwemsters bij wat minder warm weer lang niet zo sterk daalde, als het aantal zwimmers. De zwemmende dames lieten zich blijkbaar minder snel door de kou afschrikken.

Daarnaast financierde Stork de bouw van een dagsanatorium en van het ziekenhuis aan de Ziekenhuisstraat in Hengelo. Dirk Willem Stork (1855-1928), de zoon van Charles Theodorus Stork (1822-1895), de grondlegger van Stork en Co, was naast enkele andere Nederlandse ondernemers zijn tijd ver vooruit in het verbeteren van de levensstandaard van zijn werknemers.

In 1895 werd onder voorzitterschap van zijn broer, de heer Coenraad Frederick Stork (1865-1934), de gymnastiekvereniging Hercules opgericht voor manlijke personeelsleden boven de achttien jaar van de firma Gebr. Stork en Co, de

N.V. fabriek van Hijschwerktuigen en de firma G. Dijkers en Co. In 1898 werd de vereniging, mede ingegeven door teruglopende belangstelling, ook opengesteld voor andere Hengelose inwoners en werd het een gemengde vereniging. In januari 1900 verschijnt er een artikel in de 'Hengelosche Fabrieksboode', waarin staat dat *"zij die lid van Hercules wenschen te worden, zich daartoe bij een van de bestuursleden moeten aanmelden en dat op den eerstvolgenden oefeningavond de ballotage over hen plaats heeft (...)"*. Over hun toelating moest uiterlijk een week na hun aanmelding worden beslist. Er werd beoordeeld of "de lust tot gymnastiek ernstig en blijvend is" en "of hij door karakter en omgang voor de vereniging een aanwinst mag heten". Twee maand na toetreding had hun ballotage plaats.

Andere takken van sport zoals atletiek, korfbal, zwemmen en wandelen werden in 1918 toegevoegd en in 1933 handbal. In 1919 werden zogenaamde 'fabrieksgymnastieklessen voor aspirantleden' opgenomen in het programma van de gymnastiekvereniging. De firma gebr. Stork en Co betaalde per aspirant jeugdlid dertig cent per maand volgens een afspraak met het bestuur van Hercules in 1919, en de jeugdleden betaalden zelf tien cent per maand.

In november 1900 verscheen er een bericht dat de minister van oorlog het besluit had genomen voor leden van gymnastiekverenigingen, die in het aanstaande voorjaar militair worden en *"voldoende blijken van geoefendheid kunnen geven, mildere bepalingen vast te stellen (...)"*. In de 2e plaats trok de minister op de staatsbegroting voor 1901 een post van f. 2500,- uit als subsidie aan het N.G.V., teneinde daarmee hoofdzakelijk de invoering te bevorderen van zogenaamde 'volksgymnastiekoefeningen', in een zo groot mogelijk aantal gemeenten en daardoor de veerkracht en de weerkracht van het volk te versterken.

De Koninklijke Nederlandse Zoutindustrie (KNZ) en Bad Boekelo

Kuurbaden met gebruik van zouten waren in Duitsland al lang gebruikelijk, terwijl het nemen van baden met toevoegingen in Nederland pas aan het eind van de jaren tachtig van de twintigste eeuw aarzelend op gang kwam. In Nederland

was het kuuroord Bad Boekelo, dat in 1934 werd gesticht door de Koninklijke Nederlandse Zoutindustrie (KNZ) zijn tijd ver vooruit. Op zondag 24 mei, eerste Pinksterdag, ging het bad dat 100 meter lang was met verwarmd water, officieus open. Het golfbad, de grootste attractie, was uniek voor Nederland. Pronkstuk van dit bad was de golfslagmachine uit Duitsland die 24.000 gulden kostte. Er kwamen strenge bepalingen in de voorwaarden te staan met betrekking tot 'de zedelijkheid en de welvoegelijkheid'. Pastoor Schneider van de R.K. parochie uit Boekelo was fel tegen gemengd zwemmen. De bepaling dat iedere sexe onder meer aparte voorzieningen moest hebben voor zonnebaden en baden in de open lucht was later dan ook nog aanleiding tot veel discussies.

De burgerbevolking die men met de stichting op het oog had kon zich een echt kuurverblijf niet veroorloven. Er werden daarom naast een zwembad en een complete afdeling fysiotherapie met hoogtezoon, diathermie en inhaleertoestellen, ook algemene beweegmogelijkheden geschapen door het installeren van sportvelden, een kanovijver, speelwerktuigen, gymnastiektoestellen en een gelegenheid tot boksen, tennissen, paardrijden en dansen. De directie van Bad Boekelo maakte vlak na de stichting met de Twentse Turnkring (T.T.K.) al een overeenkomst, dat de leden van de bij de T.T.K. aangesloten verenigingen zondagsmorgens van 7.00 tot 10.30 uur tegen een sterk gereduceerde prijs van de inrichting gebruik konden maken.

Dr. Koek, de huisarts in Boekelo, zorgde voor de medische leiding van dit geheel en werd bijgestaan door de speciaal uit Finland aangeworven heilgymnast-masseur Lars Oranen, de vader van de latere FC. Twente voetballer Kalle Oranen.

Industriële en gezondheidsintenties?

Bij dit alles blijft het de vraag in hoeverre de industriële dachten aan de gezondheid van de plaatselijke bevolking, of dat het hun slechts ging om zakelijk gewin, werkgelegenheid of om ontspanning en vertier voor zichzelf en hun arbeiders.

Op 11 januari 1934 stuurde de directie van de Koninklijke Nederlandse Zoutindustrie (KNZ) een brief aan 'den hooggeleerden Heer Prof. Dr. A.A. Hymand v.d. Berge' in Utrecht, met de



Gezicht op de zwem- en badinrichting in Tuindorp Het Lansink, Hengelo. Ansichtkaart, omstreeks 1960.

vraag of er medische belangstelling was voor een zout bad en een eventueel te stichten kuuroord. Daarna werd letterlijk geschreven "Onze plannen tot een stichting van Bad Boekelo zijn ontstaan uit de overweging, dat door een verplaatsing van een groot gedeelte van ons zoutbedrijf de door ons tot welstand gebrachte omgeving in Boekelo tot armoede zou vervallen indien niet op een of andere wijze voor werkgelegenheid wordt gezorgd". Op 23 januari 1934 kreeg de KNZ een antwoord van zes bladzijden terug met als conclusie, dat er niet direct een behoefte bestond aan een kuuroord, maar dat het wel nuttig zou kunnen zijn.

De directeur van de KNZ, G. de Haas, vond het nemen van zonnebaden (kuurbaden) 'geheel in de geest van de tijd'. Hij deed echter ook het voorstel zijn schoonzoon, die een H.B.S. diploma, M.O. gymnastiek diploma en een Fins diploma voor baden en gymnastiek bezat, te benoemen tot directeur van de badinrichting. Op 16 januari 1934 stuurde het KNZ een brief aan de gezondheidsraad, dus blijkbaar zonder het antwoord van Prof. Dr. A.A. Hyman v.d. Berge

af te wachten, waarin zij het verzoek tot oprichting als volgt omkleedden: "Voorlopig zouden wij willen beginnen met den bouw van een zoutwater-openluchtbad met daarnaast een gelegenheid voor het nemen van gesloten baden onder medische leiding. Het openluchtbad zal gelegenheid geven voor het beoefenen van de zwemsport (...) Om echter het risico niet al te groot te doen zijn, zal in den beginne het sportidee op den voorgrond moeten staan (...) Onze bedoeling met deze onderneming is in de eerste plaats door het scheppen van een nieuwe werkgelegenheid te voorkomen, dat de plaats Boekelo tot armoede zou vervallen, (...). Wij hopen dus met de stichting van het Bad Boekelo een economisch belang en een gezondheidsbelang te kunnen dienen".

De gezondheidsgedachte lijkt dus een rol gespeeld te hebben, maar het creëren van werk werd toch als voornaamste motief genoemd. En de schoonzoon kreeg een mooie baan.

Dat industriëlen zich met gezondheid bemoeiden en daarbij soms zelfs samenwerkten komt ook tot uiting in de gezamenlijke advertentie die de adjunct directeur van de Boekelose Stoom-

blekerij, Hendrik Jan van Heek en de directie van de Koninklijke Nederlandse Zoutindustrie op 12 mei 1923 in het *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* lieten plaatsen om een arts te krijgen voor het dorp Boekelo en omstreken. In hoeverre dat ook voor andere initiatieven geldt kan soms uit geschreven teksten afgeleid worden.

Het door H.J. van Heek in 1874 aan de stad Enschede geschonken Volkspark zou niet enkel tot uitspanning dienen, het moest ook een tempel der matigheid zijn (geen sterke drank) en dienen ter ontwikkeling der geesten en verbetering der zeden. Dat het park ooit zou uitgroeien tot een ontmoetingsplaats voor homoseksuele mannen kon hij toen nog niet bevroeden. Gezondheidsdoeleinden in de vorm van sport en beweging werden door de stichter niet duidelijk genoemd. Wel speelde de verhouding met zijn arbeiders een rol getuige het dankwoord van zijn broer Herman van Heek (1816-1882), dat het Volkspark *“moge bijdragen om den band tusschen werklieden en werkgevers nauwer toe te halen, opdat later geschillen steeds op vriendschappelijke wijze kunnen bijgelegd worden (...)”*. In 1867 werd namelijk nog de cavalerie te hulp geroepen bij arbeidersprotesten tegen de oprichting van een ziekenfonds door de werkgevers, waarvoor een eigen bijdrage van de arbeiders werd gevraagd van één cent per week. Regulerende en disciplinerende argumenten van industriëlen om sportieve activiteit te stimuleren zijn ook te vinden bij Janninks sportvereniging dat werd opgericht op 21 juni 1929 vanwege, *“de uitgesproken behoefte om sport te beoefenen en om door middel van de sport de goede verstandhouding tussen personeel en de verschillende afdelingen te bevorderen”*. Personeel betekende in dit geval, de werknemers die boven de arbeiders stonden. De sporten die beoefend werden waren voetbal, cricket, handbal, tennis, atletiek en dammen. De arbeiders bij Jannink hadden echter moeite met de sportclub omdat ook daar de regie werd gevoerd door de bedrijfsleider. Een gezondheidsgedachte lijkt bij de oprichting van de Janninks sportvereniging minder een rol te hebben gespeeld.

In zijn openingswoord in 1892 bij de opening van het Van Heekbad, stelde Gerrit Jan van Heek dat er nog weinig was gedaan voor de gezond-

heid van de Enschedese arbeiders. Op de vraag van een journalist waarom hij zijn geld aan een badhuis had besteed in plaats van aan een ziekenhuis, schijnt hij geantwoord te hebben, dat de gezondheid eerst zover moest worden gebracht dat er zo weinig mogelijk zieken zouden komen. Hij vond preventie beter dan genezen. Een overigens zeer moderne gedachte die tegenwoordig in de gezondheidszorg weer erg actueel is.



Het badhotel Bad Boekelo, eind jaren '30.

De diepste gedachten

Dat de industriëlen in Enschede en Hengelo tussen 1870 – 1940 veel bijgedragen hebben aan de vrijetijdsbesteding van de bevolking met betrekking tot gezondheid en bewegen, daar kan geen twijfel over bestaan.

Slechts enkele initiatieven lijken primair een gezondheidsmotief te hebben gehad. Hierbij valt te denken aan de gymlessen die de Achilles-leden, dus fabrikanten in de dop, aan de fabrieksschool en aan lagere scholen gaven. Sommige beschreven uitspraken van Gerrit Jan van Heek en zijn familie en de vele initiatieven met betrekking tot hygiëne, gezondheid en beweging van Gerrit Jan van Heek en van de Stork familie wijzen ook sterk in die richting.

Dit is echter een aanname op grond van publicaties, waarbij natuurlijk nooit de diepste gedachten ontrafeld kunnen worden die industriëlen door hun hoofd lieten gaan bij het nemen van hun ongetwijfeld nobel bedoelde initiatieven.

Foto's:
collectie St. Historische Sociëteit Enschede-Lonneker.

Usselo, een wereldberoemde buurschap

Wim H. Nijhof

Usselo is een buurschap onder Enschede, aan de weg naar Haaksbergen. Wie er door rijdt, herkent het markante protestantse kerkje, even verderop draaien de wieden van Wissinks Møl. Een tafereel dat je vaker ontmoet als je door ons land trekt. Eigenlijk een dorpie zoals zovelen, met de kerk, het café, boerderijen rondom. Maar Usselo is een unieke buurschap, want wereldberoemd, omdat hier in het veengebied meer dan zestig jaar geleden de Laag van Usselo werd ontdekt. Die laag hebben archeologen later op diverse plaatsen in Noord-Europa teruggevonden en die heet ook daar de Laag van Usselo. En daarom is Usselo zo bijzonder. Want elfduizend jaar geleden woonden er al mensen, in het veen, zwervers en jagers-verzamelaars die ongedurig van de ene naar de andere plaats trokken, levend van jacht op edelherten, reetjes, elanden, ganzen en vissen uit de veldplassen. Hun dagelijkse maal vulden ze aan met wat de bodem opleverde aan eetbare wortels en wilde vruchten, zoals de bessen van de kraaiheide. Er woonden en werkten ook jagers in ateliers of werkruimten, in een soort tent vermoedelijk, van ongeveer 2,5 bij 3 meter, onder huden van dieren, gespannen over kegelvormig geplaatste palen. Hun werktuigen maakten ze uit vuursteen. Ze kenden een soort van werkverdeling. In het ene atelier maakten ze schrabbers waarmee huden werden schoongemaakt, in het andere alleen krombekstekers, waarmee ze uit delen van een gewei van een hert spanen konden lossnijden [1].

Interessante sporen

Op een mooie, zonnige junidag in 1937 maakten Gerard Ballintijn, redacteur buitenland bij *Tubantia*, en zijn echtgenote, beiden lid van de Oudheidkamer Twente, een wandeling door het Usselerveen [2]. In een door de wind bloot gewaaide zandkuil ontdekten ze stukjes houtskool en vuursteensplinters [3]. Ze meldten het aan het Rijksmuseum Twenthe, waar de Oudheidkamer Twente was ondergebracht, die vanaf haar oprichting in 1905 altijd veel belangstelling had getoond voor archeologie. Onder de leden van de

Oudheidkamer waren 'hartstochtelijke schatgravers'. Maar de archeologie van de streek kreeg pas wetenschappelijke aandacht vanaf 1 oktober 1938, toen archeoloog Cornelus C.W.J. Hijszeler in dienst kwam, als wetenschappelijk medewerker en conservator van het Rijksmuseum Twenthe, waar de Oudheidkamer sinds 1930 een riant onderkomen had voor haar snel groeiende archeologische verzameling [4]. Het was dan ook niet verwonderlijk, dat nader onderzoek naar aanleiding van de vondst van het echtpaar Ballintijn één van Hijszelers eerste karweien was in zijn nieuwe functie. Want vooral de vuursteensplinters die de Ballintijns hadden gevonden, leken hem sterke aanwijzingen dat hier interessante sporen uit een ver, een heel ver verleden waren te vinden.



In het kunstwerk in het recreatiecentrum Rutbeek in de buurschap Usselo beleven bezoekers het verleden. Elfduizend jaar geleden woonden hier al mensen, jagers en verzamelaars die ongedurig van plek naar plek trokken. Het kunstwerk is een ontwerp van Michiel de Wit en Hein Jan Geerdink. Foto: gemeente Enschede.

Vondsten in werkkuilen

In 1940 begon Hijszeler te graven, maar aantoonbare resultaten boekte hij niet en evenmin in het jaar daarna. Tijdens de oorlogsjaren eisten andere zaken alle aandacht op. Hijszeler werd belast met de registratie van door de Duitsers gevorderde kerkklokken en het keuren van klokken elders in het land die niet naar de Duitse smeltovens mochten worden vervoerd. Toen hij in 1944 verder wilde graven in het Usselerveen, waarvoor hij voor de duur van vier weken in september tien arbeiders zocht, was er niemand beschikbaar,

want de aardappels moesten worden gerooid, tijd voor graven hadden ze niet [5].

Pas in 1946 kon Hijszeler met een groep mannen aan het werk in het Usselerveen, oorspronkelijk een moeras- en veengebied, waarin volgens hem 'heuvelruggen als eilanden en schiereilanden omhoogschoten' [6]. Daar vond hij op een wisselende diepte – soms minder, soms meer dan een meter – een 125 meter lange en tien centimeter dikke laag, witter van kleur dan het zand erboven en eronder, doorspekt met houtskooldeeltjes. Uit deze laag kwamen ongeveer twintigduizend voorwerpjes van vuursteen tevoorschijn, vooral ruwe vuursteenbollen, onbewerkte stukken en afvalbrokken. Achthonderd waren er bewerkt, waaronder volledig afgewerkte voorwerpen, zoals beekstekers, kerfspitsen, mesjes en schrabbers [7].



Uit de Laag van Usselo kwamen ongeveer twintigduizend voorwerpjes van vuursteen tevoorschijn, vooral ruwe vuursteenbollen, onbewerkte stukken en afvalbrokken. Achthonderd waren er bewerkt, waaronder volledig afgewerkte voorwerpen, zoals beekstekers, kerfspitsen, mesjes en schrabbers.

Foto: Vereniging Oudheidkamer Twente.

De vuurstenen voorwerpen werden gevonden in ateliers, werkplaatsen waar de bewoners zittend werkten, met de voeten in het zand gedrukt, waardoor de werkkuilen ontstonden waarin de vondsten werden gedaan. Gezien de ligging van splinters en werkstukken concludeerde Hijszeler, dat de vuursteenmensen steeds met hun gezicht naar het westen werkten, want aan de oostkant werd slechts gemalen houtskool aangetroffen. Een

andere gevolgtrekking van de onderzoekers was, dat er een soort van arbeidsdeling was, omdat in de werkplaatsjes vaak dezelfde voorwerpjes werden aangetroffen, bijvoorbeeld schrabbers in het ene werkplaatsje en mesjes in een andere [8].

Eerste sporen van bewoning

Het bleek de vondst van Hijszeler's leven, zeker toen later op talrijke plaatsen in ons land een zelfde laag werd ontdekt, en ook in Duitsland, Polen, Vlaanderen en Wallonië in België en het noordwesten van Frankrijk. Omdat deze laag voor het eerst werd aangetroffen in Usselo, kreeg deze de naam Laag van Usselo. Hijszeler was van mening, dat zijn ontdekking 'archeologisch en geologisch een gidshorizon' was geworden [9]. Ook omdat in het Usselerveen de eerste sporen van bewoning in Enschede en omgeving waren gevonden. Usselo was de eerste vindplaats van jagers-verzamelaars in deze cultuur, die later de Federmesser-cultuur is genoemd, uit de late Steentijd, ongeveer elfduizend jaar voor het begin van onze jaartelling [10]. Het was voor de eerste keer dat er een verband kon worden gelegd tussen de aanwezigheid van een jagersgroep en de tijd waarin deze jagers actief waren. Omdat de twee terreinen bij het Rutbeek een hoge archeologische waarde hebben, zijn ze aangewezen als aardkundig rijksmonument. In elk geval vindt Usselo, dat de buurschap en Enschede in haar spoor door de ontdekking van Hijszeler 'wereldberoemd' zijn geworden [11].

Het Mauritsboompje

Usselo is niet alleen beroemd om de Laag van Usselo, ook wordt wijd en zijd vaak verteld dat prins Maurits er in de Tachtigjarige Oorlog zou hebben overnacht, op de Usseler Es, bij de vlierboom, waar er nu nog steeds een staat [12]. Vele Enschedese kinderen zullen het verhaal van hun ouders hebben gehoord en zij vertelden het door aan hun kinderen. Als kind kwam ik er vaak, in het Usselerveen en op de Usseler Es, onwetend van het historisch belang, onbekend met de Laag van Usselo. Met ons gezinnetje maakten we begin jaren vijftig fietstochten door weiden en bouwlanden in de omgeving, vaak langs het kerkje in Usselo. Op de Usseler Es wees Moeder – mijn Vader was kort voor het einde van de oorlog overleden – ons het Mauritsboompje.



In het laaggelegen Usselerveen konden boeren turf steken. Elders werden suikerbieten verbouwd. De foto dateert uit het midden van de jaren twintig van de vorige eeuw. Foto: Stadsarchief Enschede.

Het was een grote vlierstruik, die eigenlijk weinig voorstelde, aan de Boakenweg, een rustig, romantisch plekje voor verliefde stellen, zeker als het koren hoog op de omringende akkers stond. Zou het waar zijn dat prins Maurits hier had geslapen, zoals de mare ging, in 1597, in een herfstkoude nacht, met zijn manschappen, om de volgende dag in alle vroegte de Spanjaarden te verrassen en uit onze stad te verjagen? Zou het waar zijn, wat we lezen in een wandelgids uit 1889:

"Bij genoemden Vlierbosch, die een honderd meter van den Mac-Adam weg op de samenkomst van drie Eschwegen ligt, had Prins Maurits in 1597 zijn hoofdkwartier opgeslagen, toen hij Enschede liet opeischen. Zijn leger tenten strekten zich toen uit voorbij het erve Josink [13]."

Prins Maurits, zoon van de protestantse Willem van Oranje, de leider van de opstand tegen Spanje, groeide in de Tachtigjarige Oorlog uit tot een held. De stugge vechtersbaas verloor vele steden in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden waaronder Enschede, van de dwingelandij der Spanjaarden, die tegen de Staatsen van Maurits vochten om het katholieke geloof te beschermen en het protestantisme buiten de stadswallen te houden [14]. Een leger dat overnachtte rondom een vlierbos op de Usseler Es? Je kon het je nauwelijks voorstellen, zo'n smal weggetje, zo'n klein boompje, omgeven door krijgshaftige Spanjolen, die hier hun kampement hadden opgetrokken. En 'voorbij het erve Josink'? Josink Mors was een terrein omsloten door Poolmansweg, Kastanjestraat en Elferinksweg. Bij de afbraak van de boerderij in

1935 was het adres Poolmansweg 15/17. Tussen de vlierboom op de Usseler Es en deze boerderij zouden de kampementen van prins Maurits zijn opgeslagen, over een afstand van vele honderden meters. Het zou kunnen maar aannemelijk is het nauwelijks.

Het verhaal over het Mauritsboompje is waarschijnlijk een ingesleten volksfabeltje, van generatie op generatie doorverteld. Het was niet waar.....! Of toch wel.....? Dinsdag 14 oktober 1597 rukte de prins met zijn leger op naar Enschede, met achtduizend man infanterie, 1.400 soldaten te paard en twaalf kanonnen.



Het vlierbosje op de Usseleres; is prins Maurits er wel geweest, zoals velen veronderstellen, of hebben alleen enige Staatse soldaten hier de nacht doorgebracht, na de omgeving te hebben verkend, daags voor de bevrijding van Enschede? Foto: Stadsarchief Enschede.

Ds. I. de Wolff, gereformeerd predikant, publiceerde in 1948, bij zijn 12½-jarige ambtsjubileum in Enschede, een klein boekje waarin hij ook over de gebeurtenissen rond Enschede schreef:

"Jonker Pieter van der Does werd met een sterke afdeeling ruitery vooruit gezonden naar Usselo, zuidelijk van de stad, om er een oogje in 't zeil te houden en den opmarsch van de hoofdmacht te dekken. Het kamp werd opgeslagen op den hoogliggenden Usseler-Esch bij het daar toen staande Vlierbosch, vanwaar men een goed uitzicht had."

Van der Does moet tot de slotsom zijn gekomen, dat de Staatse troepen niet vanuit Haaksbergen moesten oprukken naar Enschede, omdat de wegen daar te slecht waren. Veiliger en sneller was het, adviseerde hij Maurits, de route via Gronau te kiezen. Zo marcheerden de Staatse troepen verder, noordwaarts, begunstigd door een schraal herfstzonnetje, langs Ahaus en Epe naar Gronau. Zaterdag trok het leger verder in de richting van Enschede en in de late middaguren kwam het stadje in zicht [15]. Op 18 oktober 1597 gaf Enschede zich over, de Spanjaarden maakten dat ze wegwamen.

Het Mauritsboompje staat er nog steeds, een kostbaar monumentje in het weidse platteland, dat ons herinnert aan de wrede Tachtigjarige Oorlog [16]. Maar of Maurits zelf bij de vlierboom is geweest? Dominee Wolff hechtte veel geloof aan de overlevering dat de prins op de Usseleres was geweest. Het argument dat Maurits geen tijd had, omdat hij op stel en sprong naar Oldenzaal moest om dat stadje ook te bevrijden, overtuigde hem niet. Het was toch maar een klein uurtje, te paard van de Gronause kant van de stad naar de vlierbos aan de zuidkant. De predikant nam aan dat het leger aan de oostkant van de stad was gebleven en dat Maurits 'naar den Vlierbosch



Prins Maurits bevrijdde met zijn Staatse leger Enschede, de Spanjaarden werden verjaagd. Collectie: Rijksmuseum, Amsterdam.

is getrokken' [17]. De waarheid zal nooit aan het licht komen, maar een mooi verhaal blijft het, en dat alles in de 'wereldberoemde' buurschap Usselo.

Deze bijdrage aan 't Inschrijven is gebaseerd op enkele van de vele verhalen in een nieuw boek over de geschiedenis van Enschede: Wim H. Nijhof, *Geschiedenis van Enschede, stoere stad*, Apeldoorn, De Valkenberg, oktober 2014. Zie www.devalkenberg.nl.

Noten

- 1 C.C.W.J. Hijszeler, De oudste sporen van cultuur in Twente, in: *Jaarboek Twente 1974*, 13-14. De Laag van Usselo is volgens Hijszeler gedateerd op ca. 10.900 jaar geleden. Zie ook: L.A. Stroink, *Stad en land van Twente, Enschede, 1966* (tweede druk), 42-44.
- 2 Gerardus Coenraad Marinus Ballintijn (1902-1965) was getrouwd met Cornelia Richtje Wijga (1907-1998). Zij waren ereleden van de Oudheidkamer Twente. Gerard Ballintijn werkte bij het Twentsch Dagblad Tubantia. Hij maakte samen met zijn collega G. Krämer naam met de reportages die ze onder het motto Een tocht door een deel van Bezet Nederland vanaf 10 mei 1940, toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak, maakten op een avontuurlijke reis door een deel van Nederland, in een Opeltje-met-open kap, dat Krämer voor 75 gulden op de kop had getikt. Zie: Wim Timmers, *De worsteling van een krantenman, Enschede, z.j.*, 13-15.
- 3 Voorstel aan de gemeenteraad van Enschede, d.d. 1 februari 2011, onderwerp: Belevingsplek Laag van Usselo.
- 4 C.C.J.W. (Cornelus) Hijszeler (Winterswijk, 1902-1982) studeerde Nederlandse taal- en letterkunde aan de Rijksuniversiteit in Groningen met als bijvak archeologie en werd daarna assistent van hoogleraar prof.dr. A.E. van Giffen in Groningen, die wordt beschouwd als de nestor van het wetenschappelijk prehistorisch onderzoek in ons land. Op 1 oktober 1938 volgde hij J.J. (Ko) van Deinse op als conservator van het Rijksmuseum Twenthe in Enschede. In 1956 werd hij na het vertrek van J.H. van Heek directeur van het museum, tot zijn pensionering in 1967. Bron: Paskamp-van Santen, o.c., 67-72.
- 5 Paskamp-van Santen, o.c., 67-72.
- 6 Hijszeler, o.c., 11.

- 7 Hijszeler, o.c., 12. Stroink, o.c., 42-43.
- 8 Hijszeler, o.c., 13. Stroink, o.c., 42-43.
- 9 Hijszeler, o.c., 12.
- 10 De Federmessercultuur is een cultuur of traditie uit het Laat-Paleolithicum (Steentijd), genoemd naar de karakteristieke pennenmesvormige spitsen met een gebogen rug, voorheen bekend als de Tjongercultuur.
Zie: <http://www.encyclopedia.drenthe.nl/Federmesser-cultuur>
- 11 <http://www.usselo.nl/over-usselo/een-reis-door-de-tijd>
- 12 Een bezit van de Oudheidkamer Twente.
- 13 Overijssel, plaatsbeschrijvingen 1880-1930, weblog van de Overijsselse Bibliotheek Dienst. Met 'erve Josink' wordt naar alle waarschijnlijkheid de boerderij Josink Mös bedoeld, die in 1881 was gebouwd en werd genoemd naar de gronden waarop deze werd gebouwd, de Josinkmors. Voor informatie over de boerderij: Boerderijen in Enschede, Usselo-Boekelo, deel 3, Enschede, 2008, 36.
- 14 Prins Maurits van Oranje was op 14 november 1567 geboren op het Slot Dillenburg, het voorvaderlijke kasteel van het Huis van Nassau. Hij overleed op 23 april 1625 in Den Haag. Maurits was stadhouder en legeraanvoerder van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Hij werd Maurits van Nassau genoemd, tot hij in 1618 de titel Prins van Oranje erfde van zijn halfbroer Filip Willem. Maurits was een zoon uit het tweede huwelijk van Willem van Oranje, met Anna van Saksen. Maurits was achttien, toen hij na zijn studies in Heidelberg en Leiden stadhouder van Holland en Zeeland werd. Twee jaar bracht hij door in het leger, in diverse rangen, en werd toen kapitein-generaal, de hoogste positie in het Staatse leger.
- 15 I. de Wolff, Het licht op de kandelaar, Enschede, 1948, 42-44.
- 16 P. en G. Spee, De Vlierstruik op de Usseleres, in: n Sliepsteen, nummer 8, winter 1986, 7-9.
- 17 De Wolff, o.c., 44-45.

VAN MEGGELEN KERSSSENBERG

ASSURANTIËN

VERZEKERINGEN HYPOTHEKEN PENSIOENEN

Boddenkampsingel 86 - 88
Postbus 334, 7500 AH Enschede
Telefoon: 053 - 435 01 04
E-mail: info@vmk-assurantien.nl

ELEKTROBURO 
H. VOS B.V.

**Elektra en Data werken
Brandmeldinstallaties
Noodverlichting**

24 uur Servicedienst
Tel. 053 - 435 30 96

VOS 
INSTALLATEURS B.V.

**Elektra, Airco,
Verwarming, Sanitair,
Loodgieterswerk en
Luchtbehandeling**

Tel. 053 - 435 20 63



Hengelosestraat 164
7521 AK Enschede
tel 053-4353678

www.govaarts.nl

Bijzondere lijsten en inlijstingen, ophangsystemen en kunstschildersmateriaal



Dams

Accounting & Advies

Boddenkampsingel 89
7514 AP ENSCHEDE

www.damsaccounting.nl

Tel: 053 - 434 62 19
Mail: info@damsaccounting.nl

www.kienhuisoving.nl



KIENHUIS HOVING
ADVOCATEN EN NOTARISSEN

Enschede Pantheon 25 Postbus 109 7500 AC Enschede Tel. (053) 480 42 00

Oldenzaal Wilhelminastraat 14 Postbus 303 7570 AH Oldenzaal Tel. (0541) 57 31 00

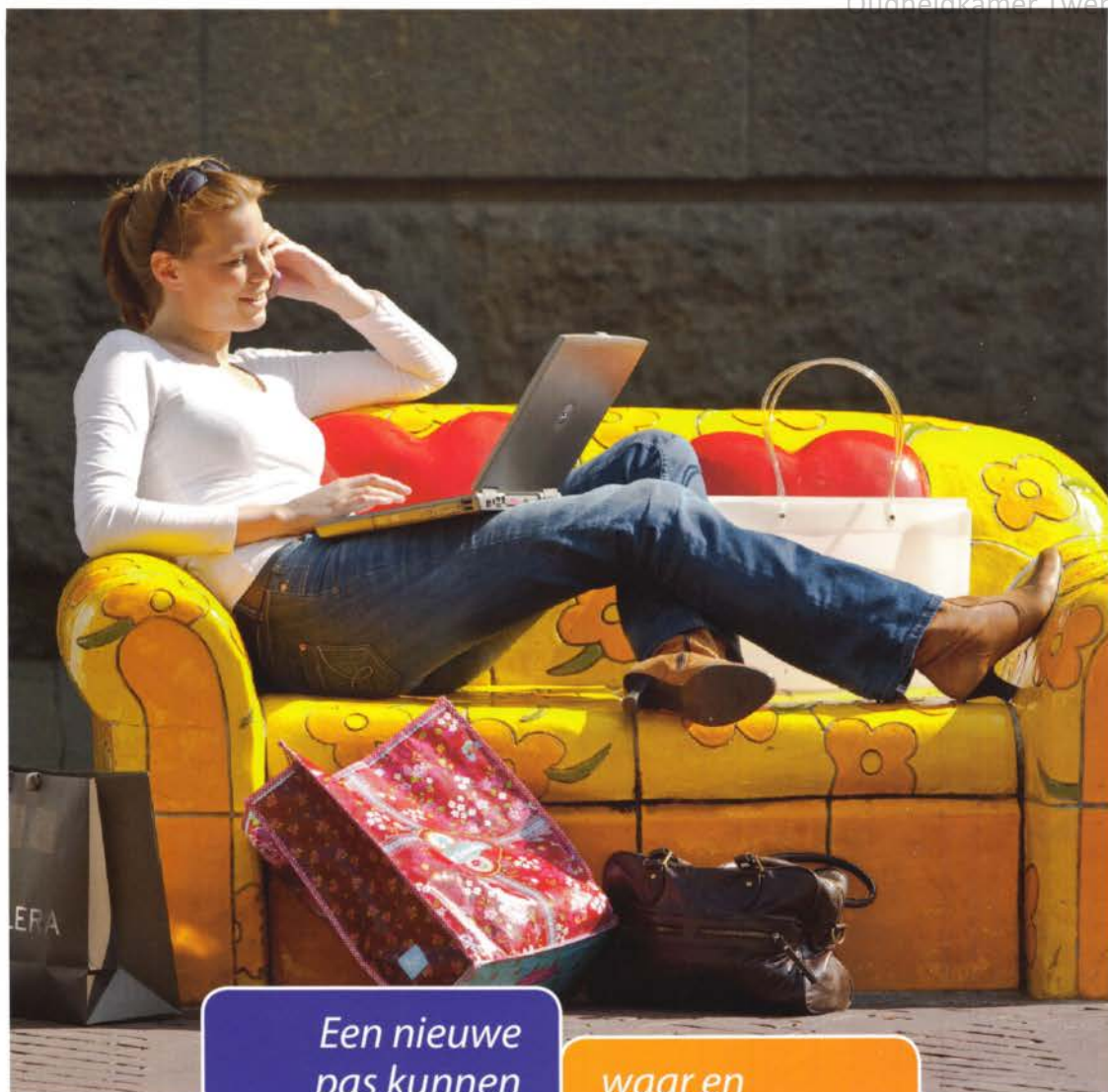


LaRoche

Steaks & Seafood

Hengelosestraat 200 te Enschede
Tel. 053 - 43 53 855

www.restaurantlaroche.nl



*Een nieuwe
pas kunnen
aanvragen*

*waar en
wanneer het
u uitkomt.*

Via internet en telefoon regelt u meer dan u denkt.

Welke vraag u ook heeft; via internet of telefoon regelt u gemakkelijk zelf de meeste bankzaken. Of dat nu gaat over het doorgeven van een verhuizing of bijvoorbeeld het terugboeken van een automatische incasso.

Ga naar rabobank.nl/klantenservice of bel met (053) 488 58 85

Samen sterker



Rabobank